

Makale Bilgisi / Article Info

Geliş / Received: 15.04.2024

Kabul / Accepted: 31.05.2024

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.55666/folklor.1468808

**MOLLA PƏNAH VAQİF VƏ MƏHDUMQULU FƏRAQİ
POEZİYASININ TİPOLOJİ MÜQAYİSƏSİ, SEMANTİK-STRUKTUR
ÖZƏLLİKLƏR**

Ramazan GAFARLI*

Öz

Makalede 18. yüzyılda Azərbaycan və Türkmən edebiyatının ürettiği büyük söz ustaları Molla Panah Vagif ve Mahtumkulu Firaki'nin şiirlerinin tipolojik bir karşılaştırması yapılmaktadır. 18. yüzyılda yaşamış ve yaratılmış, trajik bir yaşam sürmüş, millî şiiri halk şiiri tarzına yaklaştırmıştır. Vagif ve Mahdumgulu'nun şiirlerinde yaşama sevgisi, iyimserlik, dünya zevklerine doyamama duygusu güçlüdür. Güzelliği çeşitli rakulardan yücelten iyimser, kısa ve öz şiirleriyle insanı hayatı sevmeye, yaşamaktan keyif almaya çağırır. Dilin sadeliği ve netliği, anlatımlar ve yaşayan yerel dilden gelen anlatım kombinasyonları, her iki sanatçının şiirlerinin sanatsal etkisini artırarak okunabilir hale getiriyor ve hafızalara hızla kazanmasına yardımcı oluyor. Vagif bir aşk şairidir. Şarkı sözlerinin çoğu, özellikle de beyitleri, aşkı, gerçek güzelliğin tasvirini, kadın güzelliğinin dış ve iç dünyasının harikasını sanatsal boyalarla yansıtmaktadır. Şairin şiirlerinde sunduğu güzellikler soyut değil, gerçek hayatta tanıştığı kişilerdir. Mahtumkulu Firaki tarihin en büyük Türkmən şairidir. Onun Türkmən edebiyatı tarihindeki yerini ve rolünü tek cümleyle özetleyebiliriz: Byron İngiliz, Dante İtalyan, Puşkin Rus edebiyatı, Mahtumkulu Firaki ise Türkmən edebiyatıdır. Büyük oryantalist Barthold, tarihte hiçbir Türk şairinin, Mahtingül kadar halkı arasında sevilen ve tanınan bir şair olmadığını yazmıştır.

Anahtar Kelimeler: milli şiir, beyit, aşk sözleri, Azərbaycan və Türkmən edebiyatı, gazallamlar, koşmalar

* Prof. Dr., Azərbaycan AMEA Folklor Enstitüsü Dede Korkut Şubesi Başkanı, ramazangafarli99@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-8223-2693

TIPIOLOGY OF THE POEZIA OF MOLLA PANAH VAGIF AND MAHDUMGULU FARAGI, SEMANTIC-STRUCTURE FEATURES

Abstract

In the article, a typological comparison of the poetry of Molla Panah Vagif and Mahdumgulu Faragi, great masters of words produced by Azerbaijani and Turkmen literature in the 18th century, is made. Both lived and created in the 18th century, lived a tragic life, brought national poetry closer to the style of folk poetry. In the poems of Vagif and Mahdumgulu, the love of life, optimism, and the feeling of not getting enough of the pleasures of the world are strong. In their optimistic, succinct, laconic poems, which praise beauty from various rakus, they call people to love life and enjoy living. The simplicity and clarity of the language, expressions and phraseological combinations from the living vernacular increase the artistic effect of the poetry of both artists and make them readable and help them to be quickly etched in memory. Vagif is a poet of love. Most of his lyrics, especially his couplets, reflect love, the description of the real beauty, the wonder of the outer and inner world of female beauty with artistic colors. The beauties presented in the poet's poetry are not abstract, but the people he meets in real life. Mahtingulu Faraqi is the greatest Turkmen poet in history. We can characterize his place and role in the history of Turkmen literature in one sentence: Byron is English, Dante is Italian, Pushkin is for Russian literature, and Mahtingulu is for Turkmen literature. The great orientalist Barthold wrote that no Turkish poet in history has been as popular and well-known among his people as Mahtingul.

Keywords: national poetry, couplet, love lyrics, Azerbaijani and Turkmen literature, gzhallames

Azərbaycan və türkmən ədəbiyyatının XVIII yüzildə yetişdirdiyi böyük söz ustaları Molla Pənah Vaqif və Məhdumqulu Fəraqi öz xalqlarının milli poeziyasının yaradıcılarıdır. Vaqif 1717-ci ildə, Məhdumqulu 7 il sonra 1724-cü ildə dünyaya gəlmişdir. Vaqif 1797-ci ildə, Məhdumqulu isə ondan 10 il sonra dünyadan kömüşdür. Vaqif 80 il, Məhdumqulu isə 83 il ömür sürmüşdür.

Mənbələrdə göstərilir ki, Azərbaycan xalqının böyük şairi Molla Pənah Vaqif (1717-1797) Qazax mahalının Salahlı kəndində doğulub. Əsl adı Pənah, atasının adı Mehdi, təxəllüsü Vaqifdir. Ziyalı bir şəxs olduğuna görə ona xalq arasında «Molla» titulu verilib və o, «Molla Pənah» ad ünvanı ilə tanınıb. Vaqif yüksək təhsil görmüş, doğma dilindən əlavə ərəb-fars dillərini, bir sıra dini və dünyəvi elmləri kifayət qədər mənimsəmişdi.

Dahi türkmən şairi haqqında yazılır ki, Məhdumqulu Fəraqi (1724–1807) Dövlət-Məmmədin oğludur, müxtəlif türkmən tayfalarının yaşadığı Kopetdağın ətəyində, Ətrak çayının hövzəsində yerləşən Hacı Qovuşan kəndində anadan olmuşdur. Məhtumkulunun ailəsi oturaq Göklən tayfasının, Gerkez qəbiləsinin, Qışıq qoluna aiddir. Yetkin çağlarında Məhtumkulu özünə Fəraqi ləğəbini götürüb. Erkən yaşlarından ərəb və fars dilində kitab oxumasını, atasının zəngin kitabxanasına borclu olub. Məhtumkulu uşaqlıqda zərgərlik və dəmirçilik peşələrinə də yiyələnmişdir. 1753-cü ili Buxara xanlığında Qızıl-Ayağdaki İdris-Baba mədrəsəsində oxuduqdan sonra, 1754-cü ildə Buxaranın məşhur Kəkildaş mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. Burada o öz dövrünün savadlı adamlarından mövlana Nuri-Kazım ibn Baharla tanış olmuş və onunla birlikdə səyahətə çıxaraq Özbəkistan, Tacikistan, Əfqanıstanı keçərək Hindistanın şimalınagəlib çıxmışdır. 1757-ci ildə hər ikisi o dövrün elm mərkəzlərindən biri və çoxlu mədrəsəsi olan Xivə şəhərində məckunlaşırlar. Burada Məhtumkulu Şirqazi xanın 1713-cü ildə tikdirdiyi mədrəsəyə daxil olur. 1760-cı ildə atasının ölümü ilə əlaqədar o vətəninə qayıdır.

Həmin çağlarda, XVIII əsrin 50-ci illərinin sonlarında Azərbaycanda, qonşu Gürcüstan sərhədlərində feodal münaqişələri baş verir. Qazax kəndlərinin sakinləri Qarabağ xanlığına köçməli olurlar. Vaqifin ailəsi də köçürülən ailələr arasında idi. Ailə Cavanşir mahalının Tərtərbasar kəndində yerləşir. Vaqif bu kənddə təhsil almağa başlayır. Və sonra özü məktəb açaraq buradakı uşaqları öyrətməyə davam edir. Bir müddət sonra Vaqif Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərinə köçərək Saatlı məhəlləsində məktəb təsis edir. 1769–1770-ci illərdə Molla Pənah Vaqifin alimlik və şöhrətlik nüfuzu Qarabağ xan sarayına da çatır. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Molla Pənah Vaqifi xan sarayına dəvət edir və Mirzə Vəli Baharlı bildirir ki, Molla Pənah Vaqifin ay tutulması və zəlzələ bərədə əvvəlcədən xəbər verdiyi zaman xan təəccüblənir. Vaqiflə tanış olub, biliklərini yüksək qiymətləndirərək, onun xanlığın rəhbərliyinə cəlb etmək qərarına gəlir. İbrahimxəlil xan Vaqifi əvvəlcə eşikağası, xarici işlər naziri, sonra isə onu özünün baş vəziri, yəni daxili işlər üzrə vəzir təyin edir. Molla Pənah vəfatına qədər bu vəzifədə qalır.

Molla Panah Vagif and Mahdumgulu Faraqı, the great wordsmiths of Azerbaijani and Turkmen literature in the 18th century, are the creators of the national poetry of their people. Vagif was born in 1717, Mahdumgulu was born 7 years later in 1724. Vagif died in 1797, and Mahdumgulu died 10 years later. Vagif lived for 80 years, and Mahdumgulu lived for 83 years.

Sources show that Molla Panah Vagif (1717-1797), the great poet of the Azerbaijani people, was born in Salahli village of Gazakh district. His real name is Panah, his father's name is Mehdi, and his nickname is Vagif. Being an intelligent person, he was given the title of "Molla" among the people, and he was known as "Molla Panah". Vagif received a high education, in addition to his native language, he sufficiently mastered the Arabic-Persian languages, a number of religious and secular sciences.

It is written about the great Turkmen poet that Mahdumgulu Faraqı (1724-1807) is the son of Devlet-Mammad, he was born in the village of Hacı Govushan, located at the foot of Kopetdag, in the basin of the Atrak River, where various Turkmen tribes live. Mahtumkulu's family belongs to the sedentary Göklən tribe, the Gerkez tribe, the Khishik branch. In his adult years, Mahtumkulu took the nickname Faraqı. He was indebted to his father's rich library for reading books in Arabic and Persian from an early age. As a child, Mahtumkulu also mastered the professions of jewelry and blacksmithing. After studying at the Idris-Baba Madrasa in Kizil-Ayagh in Bukhara Khanate in 1753, he continued his education in the famous Kekildash

Madrasa of Bukhara in 1754. Here he met Maulana Nuri-Kazim ibn Bahar, one of the educated people of his time, and together with him he traveled through Uzbekistan, Tajikistan, Afghanistan and came to the north of India. In 1757, both of them settled in the city of Khiva, which was one of the scientific centers of that time and had many madrasahs. Here, Mahtumkulu enters the madrasah built by Shirgazi Khan in 1713. In 1760, due to the death of his father, he returned to his homeland.

During those times, in the late 50s of the 18th century, feudal conflicts took place in Azerbaijan and on the borders of neighboring Georgia. Residents of Kazakh villages have to move to Karabakh Khanate. Vagif's family was among the relocated families. The family is located in Tartarbasar village of Javanshir district. Vagif begins to study in this village. And then he continues to teach the children here by opening a school himself. After some time, Vagif moved to the city of Shusha, the center of the Karabakh Khanate, and established a school in Saatli neighborhood. In 1769-1770, Molla Panah Vagif's scholarly and famous reputation reached the Karabakh Khan palace. Karabakh Khan Ibrahimkhalil Khan invites Molla Panah Vagif to the Khan's palace and Mirza Vali Baharli reports that the Khan is surprised when Molla Panah Vagif foretells about the lunar eclipse and the earthquake. Having met Vagif, highly appreciating his knowledge, he decides to involve him in the leadership of the khanate. Ibrahimkhalil Khan appoints Vagif first as his butler, minister of foreign affairs, and then as his prime minister, i.e. minister of internal affairs. Molla Panah remained in this position until his death.

Vəzir vəzifəsinə gəldikdən sonra Vaqif Şuşada bir çox obyektlərin tikintisində iştirak edir. Qaradağı yazır ki, «Mərhum Molla Pənah bir çox əsərlərin başçısı idi. Vaqif xanın və onun uşaqlarının şəxsi binalarının, hərəmxanalarının, xan sarayının və Şuşa divarlarının tikintisinə rəhbərlik edib.

Saray əyanları və şəhər ziyalıları içərisində seçilib-sayılması onun özünə ədəbi „Vaqif“ təxəllüsünü götürməsi ilə nəticələnir. Vaqif yaradıcılığının tədqiqatçısı Əziz Şərifin də qeyd etdiyi kimi, Qarabağ xanlığının vəziri vəzifəsində Vaqif özünü layiqli dövlət xadimi, müdrik və uzaqgörən bir siyasətçi kimi göstərə bilir.

Vaqif yaradıcılığında „Badi-səba, bir xəbər ver könlümə“, „Namə, gedər olsan yarın kuyinə“, „Bayram oldu“, „Gözlərin cəlladdır, baxışın yağı“, „Durnalar“, „Heyran olmuşam“ və s. şeirləri xüsusi yer tutur.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vaqifin xidmətləri böyükdür. O, heca vəznində yazdığı şeirlərdə xalq dilindən sənətkarlıqla istifadə edərək onu ədəbi-bədii dil səviyyəsinə qaldırmışdır.

Xəzərin o biri sahilində, Türkmənistan Şərqi bir çox ölkələrini gəzib dolaşmış, yüksək təhsil görmüş Məhdumqulu Fəraqi sevdiyi qızın başqasına ərə verilməsi və iki böyük qardaşının ölümündən sarsılır. Qardaşlarına olan niskil onun şeirlərində dərin iz buraxır. Lakin bununla onun məhrumiyətləri bitmir. Şair evlənir, iki oğlu gənc yaşlarında vəfat edir. 1760-cı ildə sonra ölümünə kimi o Manqışlaqa, Həştərxana, Azərbaycana, oradan da Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə səyahət edir. Vaqif kimi Məhtumkulunun da poeziyada əsas nailiyyəti, klassik ədəbiyyatı folklorla yaxınlaşdırması idi. Böyük söz ustası həmçinin eyni ilə Vaqif kimi türkmən ədəbiyyatını ərəb və fars təsirlərindən xeyli təmizləməyə nail olmuşdur.

Vaqif Azərbaycan xanlıqlarının, Məhtumkulu isə türkmənlərin birləşməsinə istəyirdi. Birlik ideyası hər ikisinin yaradıcılığında özünə yer almışdır.

Tədqiqatçılar göstərir ki, Məhtumkulunun yaradıcılığı Azərbaycanın görkəmli yazıçıları Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadiyə çox təsir etmişdir. Həmçinin Məhtumkulu özü də, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbiyyatından təsirlənmişdir.

Vaqif Məhtumquludan tez dünyaya gəlib əvvəl vəfat etsədə, hər ikisinin həyatı kədərlə, faciələrlə sona çatmışdır. Belə ki, 1796-cı ildə qraf Valerian Zubovun başçılıq etdiyi rus qoşunları Qarabağ sərhədlərinə yaxınlaşanda İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət ağanın başçılığı ilə onun yanına elçilər göndərib. Bu heyətə Vaqif və tanınmış Qarabağ bəylərinin oğlanları da daxil idi. Səfərət geri dönərkən İbrahimxəlil xanla birlikdə Vaqifə də II Yekaterinanın adından qiymətli hədiyyələr verilir. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumu zamanı İbrahimxəlil xan Çar-Balakənə qaçır. Şəhəri ələ keçirən Qacar bir gün

sonra orada sui-qəsd nəticəsində öldürülür. Hakimiyyətə İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy yiyələnir. Vaqifdən xoşu gəlməyən Məhəmməd bəy onu oğlu Əli bəylə birlikdə öldürtdürür. Vaqifin evi talan olunur, əlyazmaları yandırılır. Qarabağda böyük mənsəb və nüfuz sahibi olan Molla Pənah Vaqifin həyatı belə bir faciəli sonluqla bitir.

Vaqif və Məhdumquluşərq poeziyasının bütün klassik formalarından istifadə etsə də, yaradıcılıqlarında əsas yeri qoşma janrı tutub və o, heca vəznində türk şeirinin bir çox parlaq nümunələrini yaratmışlar.

Vaqifin “Durnalar”, “Heyran olmuşam”, “Toy adamları”, “Sonalar kimi”, “Tel nazik” və başqa şeirlərinə mahnılar bəstələnmişdir.

Vaqif qoşmalarında milli folklor ənənələrimizdən süzülüb gələn qəliblər, rədif, təkrir və bənzətmələr yerli-yerində işlənərək özünəməxsus keyfiyyət əmələ gətirir, seçilir və oxucunu özünə cəlb edir. Burada Qurbaninin, Aşıq Valehin, Tufanqanlı Abbasın, Xəstə Qasımın isti nəfəsləri duyulur. Bu, məhz belə də olmalıdır. Çünki Vaqifin özündən əvvəlki aşıq və xalq yaradıcılığını bütün varlığı ilə əxz etməsi onun qoşmalarından hiss olunmaqdadır.

Şairin şeirlərində eyni sözün təkrar olunması cansıxıcı olmur, onlar müxtəlif mənə çalarları yaradır və təkrir səviyyəsində oxucunun zövqünü oxşaya bilir:

Bir fitnə fellinin, üzü xallının
Bir şirin dillinin qurbanıyam mən.
Bir qənd məqallının, ləb zülallının,
Bir ağzı ballının qurbanıyam mən.

Vaqif gözəlliyi təsfir edərkən təkcə zahiri gözəlliyi vəsf etmir, o bununla yanaşı gözəlin ağıllı, kamallı olmasını vacib sayır. O, sevgilisinə sadıq olan vəfalı gözəli bəyənir və onu nümunə göstərir:

Gözəl gərək əl götürə cəfadən,
Ləzzət görə hər dəm zövqü səfadən
Vaqifəm, qaçaram mən bivəfadən,
Qurbanıyam bir vəfalı gözəlin.

“Baxmaram” rədifli qoşmasında şairin gözəldən tələbi daha ciddidir. Onun fikrincə, gözəl yalnız öz istəklisinə, aşıqinə diqqət yetirməli, xalq deyimində olduğu kimi, “gözüdağınıq” olmamalı, ancaq öz yarını sevməlidir. Demək, şair xarici gözəlliklə daxili gözəlliyin-ağlın, kamalın vəhdətdə olmasını qabartmaqla hər bir gözəldə belə bir xüsusiyyətin olmasını istəyir:

Harda görsən bir sevgili kimsənə,
İstər ki, xəyalım tez ona dönsə,
Mənim yarım gərək baxa bir mənə,
Qeyri üzə baxan yara baxmaram.

Vaqifin gəldiyi əsas qənaət budur ki, gözəllərin heç də hamısı ağılın səsinə qulaq asmır, onların bir çoxu surətpərəst və yüngülxasiyyətli olur. Belə gözəllər fitnəkar və etibarsız olur.

Bu cür xətəkar gözəllərdən uzaq olmaq lazımdır. Şairin fikrincə, əsl qadın həm sifətdən, həm də kamaldan gözəl olmalıdır. Məhz belə gözəl aşıqinə sadıq qala bilər. İnsan ancaq vəfalı bir gözəllə xoşbəxt ola bilər.

Kamallı gözəldə xəta kəm gərək,
Sevgi gərək, söhbət gərək, dəm gərək,

Aşıqə vəfalı bir həmdəm gərək
Həmdəmsiz bal yesə, ona ağıdır.

Vaqif poeziyasında, xüsusən də qoşmalarında onun lirik qəhrəmanları dini fanatizmdən çox uzaqdır. O, köhnə adət-ənənələrin buxovundan xilas olmaq tərəfdarı, ağzını-üzünü bürüməyin heç də əxlaqi kriteriyanın göstəricisi olmadığı düşüncəsindədir.

Şairin gəldiyi qənaətə görə qadının, illahda ki, gözəlin üzü açıq olmalı, o heç kimdən və heç nədən gizlənməməlidir. Şairə görə insanlardan qaçmaq, üzünü bürüyərək gizlətmək heç də əxlaqi norma sayılmır.

Gözəllik insanda xoş ovqat yaratmağa xidmət etməli, insan isə bu gözəlliyi görüb qiymətləndirməlidir.

Əvvəl gözəllərdə gərəkdir çağlıq,
Ondan sonra ola sadəlik, ağılıq,
Nə ağzında yaşamaq, nə üzdə yaylıq,
Çirkinlik üzünü bürüyəndədir.

Vaqif məhəbbət şairidir. Onun lirikasının, xüsusən də qoşmalarının çoxusu məhəbbətdən, real gözəlin təsvirindən, qadın gözəlliyinin xarici və daxili aləminin ecazkarlığını bədii boyalarla əks etdirir. Şairin poeziyasında təqdim olunan gözəllər mücərrəd deyil, real həyatda rast gəldiyi, qarşılaşdığı insanlardır. Onun təsvir və tərənnüm etdiyi gözəlləri təsəvvür etməyə ehtiyac yoxdur. Bu qadınlar o qədər canlı və füsunkar şəkildə təsvir olunur ki, həmin lirik qəhrəmanlar sanki oxucu ilə təmasdadır və onun gözü önündə canlanır. Mənə elə gəlir ki, bu cəhət rəssamların işini asanlaşdırır. Bu şeirləri hər hansı bir rəssam oxuyarsa, qeyri-ixtiyari olaraq nəzərdə tutduğu bir qadının rəsmi çox asanlıqla yarada bilər:

Qaşı tağ-tağ gərək, qabağı nazik,
Ağzı, burnu, dili, dodağı nazik,
Baldırları yoğun, ayağı nazik,
Var əndamı dolu olur gəlin.

Vaqifin şeirlərində həyat eşqi, nikbinlik, dünyanın necə deyərlər, zövqü səfasından lazımınca kam almaq hissi güclüdür. O, oxucunu gözəlliyi müxtlif rakuşlardan vəsf edən bu yığcam, lakonik şeirlərində insanları həyatı sevməyə, yaşamaqdan ləzzət almağa səsləyir. Dilin sadə və aydınlığı, canlı xalq dilindən gələn ifadələr və frazeoloji birləşmələr Vaqif şeirlərinin bədii təsirini artırır və onu oxunaqlı edərək tez yaddaşlara həkk olmasına köməklik göstərir.

Beləliklə, Vaqifi istər sələflərindən, istərsə də xələflərindən fərqləndirən, poeziyasını oxunaqlı və uzun ömürlü edən əsas spesifik cəhət onun sadə xalq danışq dilində yazması, canlı xalq deyimi və ifadələrindən ustalıqla yerli yerində istifadə etməsidir. Vaqifi üç əsrdən artıq bir zaman bizdən ayırsa da, onun şeirlərində işlənən bir sıra söz və ifadələr arxaiqləşməmiş, əksinə, bu gün də ümumxalq danışq dilimizin leksikonuna daxil olmaqla fəal şəkildə işlənərkəddir. “Təzmək” - (yəni azmaq mənasını verən) “təzə-təzə” sözü, “gəzərsiz əli çıraqlı”, “ləbindən nuş etmək”, “Çəkilsin üstündən duman”, “qaş-qabağını tökmək”, “bağrım şana-şana”, “Qoydu məni yana yana”, “Qamətim əyilib yaya dönmüşəm”, “Cəllad tək gözləri alsa canımı”, “Canım çıxdı”, “Gözəl olan məgər başın dik tutar” və digər yüzlərlə belə ifadə və təkiqlər istər ədəbiyyatımızda, istərsə də xalq arasında bu gün də işlənərkəddir.

M.P.Vaqifin poeziyasında, xüsusən onun lakonik şəkildə təqdim etdiyi qoşmalarında bədii təsvir vasitələrindən çox istifadə olunmuş və elə bunun nəticəsidir ki, obrazlı deyim təzi oxucunu yormur, onu sehirləyir.

Qoşmalarda işlənən, rədif, epitet, təkrir, təşbeh, mübaligə, kiçiltmə və digər bədii təsvir vasitələri şeirlərin bədii təsirini, emosionallığını artırır. Fikrimizi bir neçə gətirdiyimiz misallarla əsaslandırmaq istəyirik.

Kiçiltmə (litota):

Günəş camalından gül yanaq ilən,
Mən incəlib yengi aya dönmüşəm.

Və ya

Qəm evində saldın küncə Vaqifi,
Eylədin muyindən incə Vaqifi.

Mübaligə:

Yarım xəyalilə bu gün mən şadəm,
Qəribliyə düşsəm, qan ağlar didəmə...
...Mələkdən də səni billəm ziyada
Tay etmərəm heç insana mən səni.

Təşbeh:

Qaşu yay, çeşmi şux, müjganları ox
Bir kipriyi oxlu, qaşu kamanlı...
...Qərib-qərib durduq biganələr tək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələr tək.

Təkrir:

Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan bel nazik.
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik...

...Həsəratından Vaqif düşdü dərdə, gəl.
Heç əylənmə irəlidə, gərdə, gəl...

...Oturuşun gözəl, duruşun gözəl,
Sallanışın gözəl, yerişin gözəl,
Xoyun, xülqun gözəl hər işin gözəl...

Epitet:

...Ağ əllərin əlvən hənadən, Pəri!..
...Ala gözlü, sərv boylu dillərin...
...Qələm qaşın qabağından öpeydim...
...Qara telli bir xətalı sevmişəm,
Şəkər dodağında balı sevmişəm...

Vaqifin əksər qoşmaları məhəbbət mövzusunda yazılsa da, onun digər mövzuda yazılan qoşmaları da yox deyildir.

“Hayıf ki, yoxdur”, “Durnalar”, və “Bayram oldu...” qoşmaları bu baxımdan maraq doğurur.

Şair ana vətənimizə xüsusi yaraşlıq verən Kür qırağı və onun ətrafındakı meşələrin, çəmənlərin, səfalı bulaqların əsrarəngiz mənzərəyə malik olmasını mədh edir. Bu səfalı yerlərdə dincəlməyin özgə bir aləm olduğunu “Hayıf ki, yoxdur” rədifli qoşmasında önə çəkir. Ancaq bu ətraf kənd və obalarda insanların kasıb yaşamaları, onların müəyyən çətinlik çəkmələri şairin diqqətindən yayınmır. Sanki şair gözəl təbiətə malik olan yerlə insanın yaşayış tərzində müəyyən tarazlığın pozulması məqamını göstərməklə kontrast yarada bilir:

...Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə cahanın,
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur”.

Azərbaycan zəngin kulinariyası və mətbəxi ilə haqlı olaraq fəxr edir. Məişətimizdə bu günlər ən çox işlətdiyimiz düyü, yağ, motal pendiri, noğul, şəkər, qənd və zoğalın “Bayram oldu...” misrası ilə başlayan qoşmasında verilməsi Vaqifi bizə müasir edir və üç əsr bundan əvvəl leksikonumuza daxil olan sözlərin bu günlər ümumxalq danışığı dilimizdə tez-tez işlənməsi şairin aktuallığını artırır. Məsələn :

Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə,
Xalq batıbdır noğla, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

O sənətkar xoşbəxtidir ki, cismən həyatda olmasa da, sənəti ilə, şəxsiyyəti və qoyub getdiyi əbədi irsilə köülləri fəth edərək xalqının qəlbində yaşamaq haqqı qazanır. Vaqifin lirikası çağdaş dövrümüzdə müğənnilərin, məktəblilərin, gənclərin dillər əzbəridir. Özünə əbədi ölməzlik ömrü qazanan Vaqif poeziyası nəinki üç əsr, daha çox əsrlər boyu Azərbaycan xalqının bədii zövqünü oxşayacaq və neçə-neçə ədəbi nəslin formalaşmasında rol oynayacaq.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan-Türkmənistan dostluğunun təməllərini atan şəxsiyyətlərdən biri də XVIII əsrin görkəmli söz ustası, şair və ictimai xadim Məhtimqulu Fəraqi və onun ədəbi irsidir. Məhtimqulu bugün Türkmənistan adlanan dövlətin meydana çıxmasını, bir növ, fikri planda hazırlayan çox böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Dünyaca tanınmış türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi, şeirləri və fəlsəfəsi ilə yalnızca Türkmənistanda deyil, bütün türk dünyasında önəmli bir yerə sahibdir.

Məhtimqulu Fəraqi tarix boyu gəlib keçmiş ən böyük türkmən şairidir. Onun türkmən ədəbiyyatı tarixindəki yerini və rolunu bir cümlə ilə belə səciyyələndirə bilərik: Bayron ingilis, Dante italyan, Puşkin rus ədəbiyyatı üçün nə isə, Məhtimqulu da türkmən ədəbiyyatı üçün odur. Böyük şərqşünas Bartold yazmışdır ki, tarixdə indiyə qədər heç bir türk şairi öz xalqı arasında Məhtimqulu qədər populyar olmamış və əzbərə bilinməmişdir.

Türkmənistanın böyük şairi Məhtimquluya və onun ədəbi mirasına göstərdiyi ehtiram və verdiyi dəyər Azərbaycan üçün də bir ilham qaynağı olmuşdur. Məhtimqulu, ölkələrimiz arasındakı həm siyasi, həm də sosial sahədəki dostluq və qardaşlığın simvoludur. Azərbaycan ədəbiyyatında Qurbani, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Abbas Tufarqanlı, Vaqif və Vidadi şeiri də Məhtimqulu poeziyası ilə yaxından səsleşir. O, türk dünyasını, Azərbaycanı dərin məhəbbətlə sevmiş, bu ölkəni Dərbənddən Təbrizədək qarış-qarış dolaşmış, bu doğmalığı şeirlərində də dilə gətirmişdir.

Azərbaycan xalqı Məhtimqulu irsi ilə hələ XIX əsrdən tanışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda XIX əsrdə yazıya alınmış, üzü köçürülmüş iki nadir əlyazmasının bugünədək qorunub saxlanması görkəmli söz ustasına ölkəmizdə olan dərin məhəbbətin əyani şəkildə ifadəsidir.

Ölkəmizdə Məhtimqulu irsinin öyrənilməsinə ilk dəfə müraciət isə XX əsrin ilk illərində, 1913-cü ildə “İqbal” qəzetində nəşr olunan Seyid Hüseyn Kazımoğlunun məqaləsində öz əksini tapmışdır. İndiki “Azərbaycan” jurnalının 1920-ci illərin əvvəlindəki nömrələrində Salman Mümtaz və Əmin Abidin Məhtimqulu irsinə müraciət edib ondan geniş şəkildə bəhs etməsi də təsadüfi deyildi. Bu dövrlər Azərbaycanda türklük düşüncəsinin yüksəliş illəri idi. Repressiya illərindən sonra bir də 1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan alimlərindən Araz Dadaşzadə, Ramazan Qurbanov, Ruhi Əliyev və Fəxrəddin Əliyevin böyük şair haqqında məqalələri ədəbi jurnal və məcmuələrdə işıq üzü görmüşdür.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda Məhtimqulu irsinin öyrənilməsi, təbliği və nəşri istiqamətində işlər daha da sürətlənmişdir. Məhtimqulun ilk dəfə kiçik bir kitabı Azərbaycanda 1984-cü ildə işıq üzü görsə də, 2000-ci illərdən başlayaraq, konkret desək, 2010 və 2014-cü ildə daha mükəmməl nəşrlər meydana çıxmağa başladı.

Budur artıq bu yaxınlarda ana dilimizdə respublikada ilk dəfə böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin 744 səhifədən ibarət olan mükəmməl divanı işıq üzü görmüşdür. Azadlıq və birlik carçısı şairin bu qiymətli əsəri “Elm və təhsil” nəşriyyatında nəşr edilmişdir. O da təqdirəlayiq haldır ki, həmin dəyərli inci Azərbaycan və türkmən elm adamlarının birgə əməkdaşlığının sayəsində meydana çıxmışdır. Belə ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun və Türkmənistan Respublikası Milli Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarının böyük əməyi nəticəsində yüksək akademik səviyyədə elmi nəşr ərsəyə gəlmişdir.

Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan Məhtimqulu divanının daşbasma nüsxəsinin əlyazmasından ibarət olan bu əsər ilk dəfə olaraq divanın ərəb əlifbası ilə türkməncə orijinal mətni, faksimle, mətnin türkməncə transliterasiyası və Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçü bir arada nəşr edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitaba yazılmış geniş müqəddimə, Məhtimqulu əsərlərinin yazıya alınması tarixi, onun əlyazma divanlarının öyrənilməsi və nəşri tarixi haqqında məqalələr, divanda işlənən türkməncə, fars və ərəb dillərindəki müasir Azərbaycan oxucusu üçün çətin anlaşılan leksik vahidlərin şərh və izahları əsərə əlavə olunmuş ayrıca sanballı bir elmi-tədqiqat işi təsiri bağışlayır.

Kitabın elmi redaktoru və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəylinin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Məhtimqulu Fəraqi Türkmənistan adlı böyük məmləkətin ölkə boyda möhtəşəm ədəbiyyat heykəlidir. Türkmən ədəbiyyatının klassiki, Türkmənistanda müstəqil dövlətçiliyin qüdrətli carçısı, türkmən xalqının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi bu qüdrətli sənətkar türkmən ədəbi dilinin, yeni türkmən şeirinin banisidir. Məhtimqulu Fəraqi Dədə Qorqudla əsası qoyulan, Yunus Əmrə ilə davam edən, Dirili Qurbanla el-oba içində geniş yayılan, Molla Pənah Vaqiflə kamala çatan çoxəsrlik türk xalq şeirinin XVIII-XIX əsr türkmən yazılı ədəbiyyatındakı ən görkəmli nümayəndəsidir. Onun oğuz türk şivəsində qələmə aldığı poetik örnəkləri orta q türk dilində yazılmış ədəbiyyatın parlaq nümunələri hesab etmək olar. Bu baxımdan böyük söz ustasının “Türkmənin” qoşmasından aldığımız aşağıdakı iki bənd Türkmənistanın himni kimi qüvvətli səslənən mükəmməl sənət nümunəsidir:

Könül havalanar ata çıxanda,
Dağlar lələ dönər qıya baxanda,
Bar gətirər çoşub dərya axanda,
Bənd tutdurmaz gəlsə seli türkmənin.

Qafil qalmaz, döyüş günü xar olmaz,
Nə zora, qarşığa giriftar olmaz,
Bülbüldən ayrılıb, solub, zar qalmaz,
Daim ənbər saçar gülü türkmənin.

Məhtimqulu türkmən-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O gəzdiyi ucsuz-bucaqsız Azərbaycan ölkəsinin insanını, gözəl yaylaqlarını, geniş ovlaqlarını vəsf edir, Şəkinin, Şirvanın gözəlliklərini dilə gətirir:

Səfər edib getsək Nuxa mülkünə,
Könül istəyəntək yaylaqları var.
Seyran etsək qönçəsinə, gülünə,
Bağçasında bülbül oylaqları var.

Təsadüfi deyildir ki, Məhtimqulunun “Yaylaqları var” adlı şeiri şairin əsərlərinin Moskva nəşrində “Azərbaycan” adı ilə verilmişdir. Bu şeirdə Məhtimqulu Azərbaycanın gözəl bir guşəsini yüksək səviyyədə təənnüm etməklə bərabər, həm də bu ölkəyə doğma münasibətini də ifadə etmişdir. Məhtimqulu Azərbaycan klassiklərindən Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi söz ustalarının adlarını yada salır, onlara hörmət və ehtiramını ifadə edir. Şairin Qurbani yaradıcılığından, onun “Dedilər” şeirindən xüsusi təsirlənməsi, bu iki şeirin çox yaxından səsləşməsi Məhtimqulunun Azərbaycan xalq- aşiq poeziyasına dərinədən bələd olmasını nümayiş etdirir.

Akademik İsa Həbibbəyli kitaba yazdığı ön sözdə ədəbi əlaqələrdən bəhs edərkən Məhtimqulu şeirinə Azərbaycan poeziyasının el şairi Qurbani timsalında təsir göstərməsi faktına xüsusi diqqət yetirmiş, böyük türkmən klassikinin XVII-XVIII əsr Azərbaycan şairləri Xəstə Qasım, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakirə ruhən yaxın olmasını, eyni zamanda Məhtimqulunun XX əsr şeirimizdə Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun, Əli Kərim yaradıcılığına təsirini araşdırmış, bu şairlərin dünya mövzusunda şeirlərini qarşılaşdırmış və göstərmişdir: “Ümumiyyətlə, Azərbaycan şeirindəki Məhtimqulu motivləri xalqımız və ədəbiyyatımız üçün doğmadır. Azərbaycan poeziyasında türkmən şeirindən və əksinə, türkmən lirikasında Azərbaycan poetik örnəklərindən yaradıcı şəkildə faydalanma xalqlarımız və ölkələrimiz arasındakı doğmalığın, həmrəyliyin, yaxınlığın ifadəsidir. Bu qarşılıqlı əlaqələr hər iki xalqın ədəbiyyatı üçün faydalı olmuş, ədəbiyyatlarımızın daha da zənginləşməsinə və inkişaf etdirilməsinə töhfə vermişdir”.

Kitabda filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov “Məhtimqulu divanının yeni nüsxəsi” adlı yazısında böyük şairin Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan nüsxəsinin poliqrafik xüsusiyyətlərindən, burada Məhtimqulunun 189 şeirinin verilməsindən, onların bəzilərinin Türkmənistan nəşrində olmadığından ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Alim çox doğru olaraq qeyd edir ki, bu əlyazma nüsxəsinin Bakıda nəşri Azərbaycan və Türkmənistan elm adamlarının əməkdaşlıq üföqlərini daha da genişləndirəcəkdir.

Kitabın ərsəyə gəlməsində mətnşünas alim İsmixan Osmanlının da böyük əməyi vardır. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, hələ 2014-cü ildə o, Azərbaycan dilində Məhtimqulu Fəraqinin seçilmiş əsərlərini yüksək səviyyədə nəşr etdirmişdir. Bu kitabda da divanın dilimizə tərcüməçisi İsmixan Osmanlı eyni zamanda izahlar və qeydlər yazmış və burada onun “Məhtimqulu Fəraqi divanının nüsxələri” adlı məqaləsi verilmişdir.

Quliyev yazır ki,, Məhtimqulunun əsərlərinin avtoqraf nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Onun divanının dünyanın müxtəlif kitabxana və muzeylərində 80-ə yaxın əlyazması olmasına baxmayaraq, bu nüsxələrin bir çoxu tarix etibarilə XIX əsrin sonlarına aiddir. Tərcüməçi-alim Məhtimqulu divanlarının tapılması, tərtibi prinsipləri, poliqrafik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. O eyni zamanda Azərbaycanda saxlanılan Məhtimqulu divanının əlyazma nüsxələrinin Məhtimqulu-şünaslıqda rolu və əhəmiyyəti haqqında geniş bilgi vermişdir. Kitaba əlavə edilmiş təxminən 150 səhifəlik divanda işlənmiş tarixi şəxsiyyətlərin, coğrafi adların və başqa sözlərin qısa izahı, ərəb, fars və türkmən sözlərinin lüğəti, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı Məhtimqulu Fəraqi divanının akademik nəşrinin elmi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Türkmən şairlərindən biri xalqın Məhtimqulu sevgisini belə ifadə etmişdir:

Xalqın sönməz çırağı

Məhtimqulu Pırağı.

Türkmən xalqının adını yaşadan, onu dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldıran Məhtimqulu Fəraqi xalqlarımız arasında ədəbi körpü rolunu yerinə yetirməkdədir.

Beləliklə, mütəfəkkir şairin seçilmiş əsərlərindən ibarət olan “Divan”ının ilk dəfə nəşr edilməsi yüksək səviyyədə inkişaf edən Azərbaycan- Türkmənistan ədəbi əlaqələrinə yeni töhfədir və bu əlaqələrin yeni mərhələyə daxil olduğunu göstərir.

Məhtimqulu yaradıcılığında da məhəbbət lirikası mühüm yer tutur. O, gənc yaşlarında Mənqli adlı bir qızı sevmiş, lakin qızın ata-anası onu başqa birisinə əvə verdiyindən, bu uğursuz sevgi həyatının sonuna qədər şairi yandırır-yaxmış, onu gözüyaşlı qoymuşdur. Şeirlərində dəfələrlə Mənqlini yad edən şair onu ürək yangısı ilə vəsf etmiş, bu uğursuz eşqin onun başına nə bəlalar gətirdiyini yana-yana, sözün, şairin ecazkar qüdrəti ilə dəfələrlə dilə gətirmişdir. Onun «Neyləyim, biçərəyəm», «Hindistanda xəyalım», «Gördüm mü», «Sizə», «Üzündən», «Gülə bənzər», «Nazı dilbərin», «Qara gözlərin», «Gözüm düşdü», «Gözəlsən», «Ayrıldım» kimi yüksək sənətkarlıqla yazılmış şeirlərində Mənli xanım ya birbaşa, ya da dolayısı ilə, sətiraltı mənalarla dilə gətirilir. Ayrı-ayrılıqda hər biri bir sənət incisi olan bu şeirlər əslində şairin ürək çırpıntıları, fəryadı və iniltiləri idi.

Elləri var toy-düyünlü,

Soyuq sulu, göy çəmənli

Eli-Göylən, adı-Mənqli,

Nazlı dildardan ayrıldım.

Başqa bir şeirində şair özünü əfsanəvi eşq fədailəri ilə müqayisə edir.

Şeyx Sənan tək eşq oduna qalansam,

Şibli kimi toz-torpağa bulansam,

Kəbə varıb, yeddi kərə dolansam,

Görən xəbər tutarammı, yar səndən.

Məhtimquluya aid şeir nümunələri bu kitabdan götürülmüşdür.

Yusif kimi zindan içrə ağlasam,

Cərcis kimi can yolunda çağlasam,

Yunus kimi haqqa qulluq bağlasam,

Görən xəbər tutarammı yar səndən...

Şairin Mənqliyə həsr etdiyi şeirlərin hər biri həzin bir bəstə, sənət incisi olmaqla, əslində bütün türk dünyasının misilsiz xəzinəsi, mənəvi sərvətidir. Şair sevgilisini ya bayatı, ya divanı, ya da qoşma ilə yada salır, «Mənqlisizliyini əsl sevən aşiq həsrəti ilə «bayatı çağırır».Mənqli cana od salar,

Odu cismimdə qalar,

Məhtimqulu utanar

Mənim sahibcamalım.

Bu uğursuz eşqində şair özünə heç bir nicat yolu tapa bilmir, bədbin düşüncələrə qapanır, dərdini bu dəfə türkün divanı forması ilə dilə gətirir:

Mənqli xanım, alıb getdi, cismim içrə canımı,

Sormadan iqbali yaptı hicran donumu,
Bir nakəsə bəxş eyləmiş, fələk Mənqli xanımı,
Dəydi sərə, getdi huşum, neyləyim, biçarəyəm
Şairin «Atamın», «Azadim hanı» şeirlərində bu ağır itkinin qəm-qüssə dolu notlarını görürük:
Altmış beşdə, Novruz günü lu ili
Bu əcəl yolunu pusdu atamın.
Bu dünyanın işi belədir, bəli,
Ömür karvanını kəsdi atamın.

Bu cahanın işrətini sevmədi,
Sərvətini, dövlətini sevmədi,
Köhnə şaldan artıq paltar geymədi,
Axirətdi ancaq qəsdi atamın.

Derdi: «Dünya fani, ömrə bəha yox»,
Gündüz rövzə, gecə uyğu, rəya yox.
Münkir bilməz, müxislərdə dua çox
Peyğəmbər dəstidir, dəsti atamın.

«Azadim hanı» şeirində isə şair göylərə, fələklərə qarşı üsyankar etiraz edərək yazır:

...İmamsız qalıbdır məscid – mehrabım,
Doğmadı nur saçan ol mahım, tabım,
Yalnız qaldım, sel alıbdır ətrafım
Könlümün ümmanı, Azadim hanı?

Bundan əvvəl şairin Abdulla adlı qardaşı evdən getmiş, bir baha geri qayıtmamışdır. Bəzi mənbələrdən məlum olur ki, Abdulla Türkmənistan, İran və Azərbaycanda qaçaqçılıqla məşğul olmuşdur. 1754-cü ildə üç ailə üzvü – bacısı Xanmənli, kiçik qardaşı Canəsən, onun arvadı Bayram bir gündə vəfat etmiş, bu dərd 30 yaşlı şairi, onun atası Azadini və anasını dərin kədərə qərq etmişdir. Bu azmış kimi, şairin iki azyaşlı uşağı ölmüş, çırağını yandıracaq bir kəsi qalmamışdır.

Məhtimqulu biri-digərinin ardınca gələn bu faciələri böyük ürəkəğrısı ilə qarşılayaraq yazmışdır:

Koroğlu tək qeyrətimdən ayrıldım,
Qocalmışam, qüvvətimdən ayrıldım,
İki didəm – züryətimdən ayrıldım,
Rəhm edən olmadı, bəxtim qaradır.

Bütün bu faciələri yaşayan Məhtimqulu elə həmin vaxtdan etibarən özünə «Fəraqi» təxəllüsü seçmiş və həmin təxəllüslə də əsərlərini yazmışdır. Bütün ömrünü qəm-qüسسə içərisində keçirən şair 1807-ci ildə 83 yaşında vəfat etmişdir.

Ağır faciələr, qəm-qüسسə yükü Məhtimqulunu sənətdən ayıra bilməmiş, şair biri-birindən gözəl, dolğun məzmunlu, ecazkar təsir qüvvəsinə malik əsərlər – qoşmalar, müxəmməslər, qəzəl, rübailər, irihəcmli ustadnamə və vücudnamələr, nəsihətnamə və gözəlləmələr, poema və dastanlar yazmış, mənəvi babası Məhəmməd Füzuli kimi bir daha təsdiq etmişdir ki, ürəkdə, canda yanğı, atəş olmasa, sənət inciləri yaratmaq olmaz.

Ədəbiyyat

- Ağayeva, F. (2011). *XVIII Əsr Türkmən Poeziyası*. Doktorluq Dissertasiyasının Avtoreferatı, B.
- Dadaşzadə, A. (1960). *Böyük Türkmən Şairi Məhtimqulu Fəraqi*. B., Azərənəşr.
- Dadaşzadə, A. (1980). *XVIII Əsr Azərbaycan Poeziyası*. Bakı.
- Əliyev, M. (1918). *Məhtimqulu Fəraqi Şeirinin Poetikası*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Həbibbəyli, İ., Osmanlı, İ. (2019). *Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan*. Bakı, Elm və Təhsil.
- Həbibbəyli, İ. (2014). *Böyük Türkmən Şairi Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan Ədəbiyyatı*. Məhtimqulu Fəraqi "Divanı"na Ön Söz. Bakı.
- Kərimov, P. (2017). *Məhtimqulu Fəraqi və XVIII Əsrdə Oğuz Türklərinin Ədəbiyyatı*. M. Fəraqi Yaradıcılığı Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığında, B., "Elm və Təhsil", ss. 89-97.
- Məhtimqulu Fəraqi. *Seçilmiş Əsərləri* (2014). Türkmən Türkcəsindən Azərbaycan Türkcəsinə Çevirən, İzahların, Lüğətin Müəllifi və Nəşrə Hazırlayanı İsmixan Osmanlı. Bakı: Elm və Təhsil.
- Məhdumqulu Fəraqi. *Seçilmiş Əsərləri*. (2010). Bakı.
- Şıxıyeva, S. *Məhtimqulu Əlifnamələrinin Arxetektorikasında Ənənəvi və Spesifik Təzahürlər*. Orada, ss. 165-183.
- Xuraman, H. *Məhtimqulu Fəraqi Şeirində Təlvin: Psixoloji və Arifanə Dəyişmələr*. Orada, ss. 235-242.